باسمه تعالی

تقدیم به سرور ارجمند
استاد پرتلاش و نوآور
حضرت حجت الاسلام والمسلمین آقای جعفریان دامت عزه

همراه با ارادت
۱۳۹۸/۹/۲۶
الویری

تاریخ اجتماعی شیعیان

مفاهیم و کلیات

دکتر محسن الویری

پاییز ۱۳۹۸

الویری، محسن، ۱۳۴۱-
تاریخ اجتماعی شیعیان؛ مفاهیم و کلیات / محسن الویری؛ ویراستار سعیدرضا علی‌عسکری. — قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۸.
ده، ۲۹۵ص. — (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۰۳: تاریخ اسلام؛ ۱۱۲) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ ۲۲۸۲: گروه تاریخ؛ ۱۵۹)
ISBN: 978-600-298-285-8
بها: ۳۳۰۰۰ تومان
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه: ص.[۲۵۷]-۲۷۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. شیعیان — تاریخ. ۲. شیعیان — وضع اجتماعی. ۳. شیعیان — دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکدهٔ تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی. ج. عنوان.
BP ۲۳۹ — ۲۹۷/۵۳
شماره کتابشناسی ملی — ۵۷۹۷۴۵۰

تاریخ اجتماعی شیعیان؛ مفاهیم و کلیات

مؤلف: دکتر محسن الویری (دانشیار دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام)
«پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکدهٔ تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی»
ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری
صفحه‌آرایی: کاما
چاپ اول: پاییز ۱۳۹۸
تعداد: ۵۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم - جعفری
قیمت: ۳۳۰۰۰ تومان

قم: شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰-۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰)
نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● **تهران:** خیابان انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰-۰۲۱
مرکز پخش: قم: خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷؛ تلفن: ۶ - ۳۷۸۴۲۶۳۵ - ۰۲۵
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
تهران: بزرگراه آل‌احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه‌روی پمپ گاز، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۴۴۲۴۶۲۵۰، نمابر: ۴۴۲۴۸۷۷۷ ● **تهران:** خ انقلاب، خ ابوریحان، ش۱۰۷ و ۱۰۹، تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸
مرکز پخش، نمایشگاه و فروشگاه «سَمت»: تهران: روبه روی دانشگاه تهران، حد فاصل خیابان‌های فخر رازی و دانشگاه، مجتمع تجاری - اداری پارسا، واحدهای ۲۰۱ و ۷ و ۸. تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰ - ۶۶۴۰۸۱۴۵ - ۶۶۴۱۷۸۵۷ (فروشگاه)، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸
www.samt.ac.ir info@samt.ac.ir

بسم الله الرحمن الرحیم

اسلام برای همه است. اسلام از توده پیدا شده است و برای توده کار می‌کند؛ اسلام از طبقه بالا پیدا نشده است. پیغمبر اکرم از همین جمعیت پایین بود، از همین توی جمعیت پا شد و قیام کرد. اصحاب او از همین مردم پایین بودند.

صحیفهٔ امام، ج۶، ص۳۱۳

پیام پژوهش

نیاز گستردهٔ دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمّی منابع درسی از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکدهٔ تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه هفتاد و پنجمین کار مشترک خود را با انتشار کتابِ تاریخ اجتماعی شیعیان به جامعهٔ علمی کشور عرضه می‌کنند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعهٔ دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی تاریخ اجتماعی شیعیان به ارزش ۲ واحد و نیز برای دانشجویانِ رشته‌های تاریخ اسلام، تاریخ تشیع و شیعه‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد قابل استفاده است. امید است که افزون بر جامعهٔ دانشگاهی سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه **سازمان سمت**

تقدیم به:

مردم

که خداوند (رعد، ۱۷) درباره آنها گفت هر آنچه آنان را سود رساند در زمین می‌ماند و جز آن، کفی است روی آب که به کناری افکنده می‌شود.

محسن الویری

فهرست مطالب

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحیم

«وَلَمَّا وَرَدَ مَاء مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ يسْقُونَ وَوَجَدَ مِن دُونِهِمُ امْرَأَتَينِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّى يصْدِرَ الرِّعَاء وَأَبُونَا شَيخٌ كبِيرٌ * فَسَقَى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنزَلْتَ إِلَي مِنْ خَيرٍ فَقِيرٌ».[1]

شیعه‌پژوهی در دهه‌های اخیر با گام‌هایی بلند پا به عرصه‌هایی نو نهاده است. دامن گستراندن این پژوهش‌ها به موضوع‌های نو و شناخت چهره‌ها، نوشته‌ها و جریان‌های کمتر شناخته‌شده از یک‌سو و به‌کارگیری روش‌های پژوهشی نو و چیرگی تدریجی رویکرد مسئله‌محوری و معطوف شدن مطالعات و پژوهش‌ها به انبوه پرسش‌های نوپدید از سوی دیگر، سیر تحول شیعه‌پژوهی را به موضوعی شایستهٔ درنگ و ژرف‌کاوی تبدیل کرده است. در این میان، تاریخ تشیع و تاریخ شیعیان را باید بی‌گمان در شمار پهنه‌هایی شمرد که ضمن تأثیرپذیری از شیعه‌پژوهی نوین از رویکردهای نو در تاریخ‌پژوهی هم متأثر بوده است.

فرود آمدن پرنده تاریخ‌پژوهی ــ که فراز قله‌ها جولانگاه آن بود ــ به دامنه کوه و جانشین ساختن، یا دست‌کم همنشین کردن توده‌های مردم با قهرمانان و نخبگان در رقم زدن رویدادهای تاریخی را که به آن تاریخ اجتماعی گفته می‌شود، می‌توان مهم‌ترین تحول در رویکردهای تاریخی دوران معاصر برشمرد. تاریخ اجتماعی شیعیان، زادهٔ پیوند این دو نگاه است.

نخستین ظهور رسمی تاریخ اجتماعی شیعیان در محیط‌های دانشگاهی کشور، به‌احتمال به اختصاص یافتن دو واحد درسی بدین موضوع در برنامه و سرفصل درس‌های رشته تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد بازمی‌گردد که در سال ۱۳۸۳، به پیشنهاد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام به

۱. قصص، ۲۳ و ۲۴.

تصویب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری رسید و در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵، در قالب اجـرای این برنامه به دانشجویان ارائه شد. مدیریت کلاس در هر دو نوبت بر عهده نگارنده بود. اجـرای برنامه تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد از سوی برخی مؤسسات آموزش عـالی قـم، سـبب شد که از همان سال نخست ورودِ نگارنده به شهر قم در سال ۱۳۸۵، در عمل، درگیر ارائـه ایـن درس باشم. نگارش چند مقاله و ایراد چند سخنرانی و راهنمـایی چنـد پایـان‌نامـه و رسـاله، بـا بن‌مایه تـاریخ اجتمـاعی شـیعیان ــ کـه هنـوز هـم ادامـه دارد ــ و اسـتقبال نسـبی طـلاب و دانشجویان از این قلمرو مطالعاتی و پژوهشی جدید، انس مرا با مقوله تاریخ اجتمـاعی شـیعیان بیشتر کرد و پیوندم را با آن استوارتر سـاخت و بـر همـین پایـه، دعـوت دوسـتان گـروه تـاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در سال ۱۳۹۰، را برای تدوین متنی در این زمینه به عنوان پاسـخ بـه یک نیاز بر خود فرض دانستم. آنچه پیش روی شماست ره‌آورد مطالعات و تأملاتی است کـه در هفت سال گذشته تاکنون به کندی و گاه با درنگ‌هایی طولانی صورت بسته است.

توضیحاتی چند بند ذیل می‌توانند روشنگر پاره‌ای ابهام‌ها باشند:

- این کتاب همان‌گونه که نام آن حکایت دارد، درآمدی است برای یک کار گسترده در زمینه تاریخ اجتماعی شیعیان و وظیفه خود را تنها بیان مفاهیم و کلیات این موضوع تعیین کرده است. این کتاب به‌سان المقدمه است برای العِبرَ زیست اجتماعی شیعیان در گـذر تـاریخ. پـس آنچـه به‌ویژه درباره عوامل، مؤلفه‌ها و منابع تاریخ اجتماعی شیعیان در این کتاب آمده، حتماً باید با این سطح انتظار داوری شود.

- درهم‌تنیدگی مباحث عمومی تاریخ اجتماعی با تاریخ اجتماعی شیعیان در این کتاب، امری گریزناپذیر است. با توجه به اینکه هنوز متون ناظر به این حوزه مطالعاتی در زبان فارسـی بسـیار اندک‌اند، به‌ناچار نخست باید مفاهیم عمومی آن توضیح داده شده، سپس بـر تـاریخ اجتمـاعی شیعیان تطبیق داده می‌شد. ارائه این مطالب در دو بخش یا حتی یک کتاب مستقل از هم، ناگزیر به تکرار بخشی چشمگیر از مطالب می‌انجامید و وانهادن مباحث عمـومی تـاریخ اجتمـاعی نیـز بی‌تردید ابهام‌هایی فراوان را به دنبال داشت.

- منابعی که در این کتاب به آنها ارجاع داده شده، به‌آسانی می‌توانست تا دو و حتی چند برابر افزایش یابد؛ به دو سبب چنین نشد: پرهیز از افزوده شدن حجم کتاب و دوری جسـتن از آوردن مطالبی کم‌فایده برای دانشجویان، به‌ویژه در روزگار ما که شناسایی منابع و ارجاع به آنها دشواری دهه‌های پیشین را ندارد.

- در این اثر، برای ارجاع به منابع انگلیسی و پایگاه‌های اطلاع‌رسانی اینترنتی به کمترین حد ممکن بسنده شده است، از آن روی که گمان برده می‌شد مخاطبان کتاب، بیشتر دانشجویان جوانی هستند که توان اندکشان برای مراجعه به منابع انگلیسی و استفاده مستقیم از آنها را باید به عنوان یک واقعیت فهم کرد و توان بالایشان برای مراجعه به منابع اینترنتی و جستجوی آسان در آن را هم نباید از نظر دور داشت.

- این اثر می‌توانست با انبوهی از تصاویر، به‌ویژه در فصل مربوط به مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی شیعیان همراه باشد. دشواری‌های انتشار تصویر خوب و روشن در کتاب‌های غیر نفیس بر اهل فن پوشیده نیست، بر این اساس، امکان‌سنجی بهره بردن از تصویر، به ویرایش‌های بعدی کتاب موکول شد. شایسته است استادان بزرگواری که از این متن برای تدریس استفاده می‌کنند، به تشخیص خود از تصاویر مناسب بهره ببرند و چه ستودنی خواهد شد اگر همه این تصاویر در یک پایگاه اطلاع‌رسانی به اشتراک گذاشته شود.

- چینش مطالب کتاب تابع نظمی است که نگارنده توان دفاع از آن را دارد، وگرنه، چینشی متفاوت هم از سوی داور محترم کتاب پیشنهاد شده بود که اگر به آن عمل می‌شد اکنون این محتوا جامه‌ای دیگر به تن داشت.

- روش ارجاع‌دهی کتاب و تنظیم فهرست منابع تابع شیوه‌نامه‌ای است که از سوی ناشر محترم معتبر شمرده شده است. رویه متعارف در پاره‌ای از نهادهای پژوهشی تفاوت‌هایی با این شیوه ارجاع دارد. به‌ویژه درباره ارجاع به دائرة‌المعارف‌ها و دانشنامه‌ها، نظر برخی عزیزان در مرحله پایانی و پس از صفحه‌بندی این بود که نام نویسندگان مدخل‌ها هم افزوده شود. این امر چون در برخی موارد به تغییر صفحه‌بندی کتاب می‌انجامید، به چاپ‌های آینده موکول شد.

اگر قرار بر سپاسگزاری از همه کسانی باشد که سهمی در این وجیزه دارند، باید سیاهه‌ای بلندبالا نگاشته شود؛ که شدنی نیست، پس باید تنها از کسانی نام برد که نام نبردن از آنها جفاست: سرکار خانم فرشته کوشکی، به‌ویژه برای استخراج تعریف‌های تاریخ اجتماعی از منابع گوناگون، حجت‌الاسلام آقای سیدمحمدمهدی موسوی‌نیا، برای تکمیل ارجاعات فصل اول و دوم، سرکار خانم راحله ضائفی، برای برطرف کردن کاستی‌های فهرست منابع، آقای اسماعیل یارمحمدی برای پیگیری‌های اداری، روخوانی نهایی متن و استخراج نمایه‌ها، حجت‌الاسلام والمسلمین آقای رمضان محمدی، مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و همکاران خدوم و دلسوز در مدیریت پژوهشی و گروه تاریخ سازمان سمت و نیز دفتر

همکاری‌های این سازمان در قم برای همه محبت‌هایی که از آغاز کار تاکنون داشته‌اند. از آقای دکتر داریوش رحمانیان باید جداگانه نام ببرم که زحمت داوری این کتاب را به سفارش پژوهشگاه حوزه و دانشگاه فروتنانه پذیرفت و با بیان تذکراتی راهگشا، عالمانه و هوشمندانه همراه با یک دنیا صفا و همدلی، مرا رهین دانش و ادب خود ساخت. خدایش و خدایشان گرامی بدارد و سربلند کناد.

دو داور منتخب سازمان سمت، آقای دکتر ابراهیم موسی‌پور بشلی (پیشتازی ایشان در سامان علمی یافتن مطالعات تاریخ اجتماعی را باید همواره به یاد داشت و بدان بها داد) و سرکار خانم دکتر لیلا نجفیان را هم که لطف و دقت و باریک‌بینی‌هایشان به بهتر شدن اثر کمک کرد ارج می‌نهم و بهترین‌ها را برایشان آرزو می‌کنم.

وظیفه خود می‌دانم که از همه دانشجویان و طلابی که سال‌ها درباره مباحث این کتاب با آنها گفتگو داشته‌ام، از کارکنان دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام که اکنون عضوی از این خانواده علمی هستم و نیز از خانواده محترم خود نیز یاد کنم؛ به‌راستی واژگانی درخور برای سپاس از آنها نمی‌شناسم.

در جهان امروز، حق‌مداران که همچون همیشهٔ تاریخ اندک‌اند، مظلومانه در کناره‌ای به انتظار ایستاده‌اند تا شبانان صاحب قدرت، رمهٔ خویش سیراب سازند تا شاید آنگاه، آنان هم بتوانند به بهره اندک خود در این جهان دست یابند. آنها سرمایه‌ای جز رگِ پاییدنِ داشته‌های خود، پشتوانه‌ای کهن و ریشه‌دار و همزمان با آن، حیایی که بازدارندهٔ آنها از آزمندی است، ندارند. امید است کارهای علمی ما گامی در مسیر کمک به آنها باشد، سزاست در پی هر گام که در این مسیر برمی‌داریم، برای آسودن به سایه‌ای پناه بریم و هر یک در نهان با پروردگار خود چنین بگوییم: «**رَبِّ إِنِّی لِمَا أَنزَلْتَ إِلَیَّ مِنْ خَیرٍ فَقِیرٌ**».

محسن الویری

۳۱ مرداد ۱۳۹۷ عید اضحی ۱۴۳۹ق